

titlarna på äldre litteratur är besvärliga men de utgör en sorts kombinerad reklamtext och varudeklaration. Över huvud taget finns anledning att vara mer observant på det klassiska arvet och dess dåvarande betydelse (och nuvarande ringaktning). Framställningen är diskursanalytisk vilket gör kronologin ganska osynlig, men som har fördelen av vissa linjer framträder, som vilka långlivade som ofta återkommer (till exempel den berömda Thomas Parre som dog 152 år gammal 1635), vilka regler och dygder som premierats med livskraft, samt föryngningsrecept och Hufelands makrobiotik. Här finns alltså efterföljansvärda exempel, men också diskussionen om vilka samhällsgrupper som lever sunt och till samhällets bästa. Är det bonden eller studenten, måntro? Allt detta är intressant, samtidigt kan det vara svårt att få en klar bild av de enskilda verken, till exempel försvinner Hufelands viktiga arbete bland allt det övriga. I fråga om att använda begrepp kan en rubrik som "syndaflodslegender", Grumans "antediluvial legends" kännas fel. Det handlar ju om dem som uppnådde sin höga ålder genom att ha levat *före* syndafloden.

Språkligt är boken mindre lyckad. Här behövs inte lång exemplifiering, men ord förekommer helt enkelt felanvända: "För att ringa in prolongivet som område formuleras förty [?] kriterier" (s. 55); "sentensen [sensmoralen?] av denna historia" (s. 93). Ett längre citat: "redan 1689 hade det i kyrkolagen införts ett förbud till [mot] äktenskap för de drabbade av smittsamma sjukdomar som exempel; spetälska och fallandesot, eller den som var vetlös eller hade vederstyggliga och stora fel och lyten. Steriliseringslagarna var ett radikalt försök att försöka bli av med dessa skrämmande sjukdomar och handikapp." (s. 177) Här hoppar framställningen inom samma mening från 1689 till steriliseringslagarna av 1934 och 1941 utan att det anges; tolkningen är dessutom tveksam. Någon borde alltså ha språkgranskat boken.

Ett generellt problem för akademikern av i dag är ambitionen att skriva trevligt. För att lyfta den akademiska prosan används ofta kneppet att så ofta som möjligt smyga in ett "jag". Sant är att forskningen är subjektiv, att den är en process där författaren tvingas ändra sig, men det kan bli för mycket. Mer gnäll från en äldre läsare som inte alltid vill föryngras: Varför låta historien bestå av obligatoriska årtal inom parentes när Rousseau eller vem det nu var levde? Är det för att ge sken av exakthet, i stället för att djupare förankra frågorna i historien? Varför har man här (liksom snart i hela den akademiska avhandlingsgenren) slopat den goda gamla vanan att ha register? Den detaljen förlänger livslängden på en bok med många år.

Gunnar Broberg

Ann-Sofie Arvidsson, *Makten och döden: stat och kyrka möter svenska efterlevande under ett långt 1700-tal* (Göteborg: Makadam, 2007). 360 s.

I en akademisk avhandling i historia, framlagd vid Stockholm universitet år 2007, har Ann-Sofie Arvidsson undersökt den mångfald av regler och förordningar som stat och kyrka i egenskap av världslig respektive andlig överhet utarbetade om i princip allt vad gällde att hantera dödsfall under tidigmodern tid. Vad var det stat respektive kyrka försökte göra i samband med dödsfall? Vad syftade normerna till?

Undersökningen omfattar "ett långt 1700-tal" eller mera exakt perioden 1686–1823. Begynnelseåret 1686 motiveras med att då fick Sverige en kyrkolag som innefattade begravningsriternas utformning. För den andra gränsen 1823 gäller att Kungl. Maj:t detta år upphävde förordningar som förbjöd alltför frikostiga begravingar. Avhandlingen behandlar inte en historisk händelseutveckling utan är till sin karaktär problemorienterad. Olika normativa problem behandlas.

Dödligheten under 1700-talet var hög beroende på återkommande tider av hungersnöd, epidemier, trångboddhet, dåliga bostäder och hygien. För kvinnor var barnafödandet utsatt för stora risker. Också de många krigen orsakade en ökad dödlighet, särskilt bland vuxna män. Medellivslängden var 37 år för kvinnor och 34 år för män.

Ann-Sofie Arvidsson konstaterar att i Sverige saknas i stort sett historisk forskning gällande den aktuella tidsperioden. Man får gå till andra discipliner som exempelvis folklivsforskningen för att finna något liknande. Historikerna har valt bort den normala döden och vanliga människors begravningar, som just är föremål för denna avhandling.

I den mån forskning bedrivits har den fokuserat på kungar, självmördare och mördare som behandlades efter ett annat normsystem. Men i Arvidssons arbete är det i stället vanliga människors död som undersöks. Hon har funnit inspiration i fransk och särskilt brittisk forskning. Här nämns bland annat den brittiske kyrkohistorikern John McManners bok *Death and the Enlightenment* (1981), samt antologierna *Death, Ritual, and Bereavement* (1989) och *Death in England* (2000). I dessa behandlas olika förhållanden till döden, begravningsritualer och sorg och hur dessa förhållanden förändrats i ett längre tidsperspektiv.

Till grund för undersökningen ligger framför allt officiella dokument, lagar, förordningar, kyrkoordning, kyrkohandböcker, psalmer, några likpredikningar, gravtal och en stor mängd sorgekorrespondens. Syftet har varit att komma åt vilka normer myndigheterna, det vill säga staten och kyrkan, formulerade för omhändertagandet av de döda. Vidare behandlas myndigheternas förhållningssätt gentemot de efterlevande. Hur såg myndigheterna på de efterlevande, hur förhöll de sig till dem. Tillhör de efterlevande en särskild grupp, med större behov än andra? Fanns det hjälp speciellt avsedd för dem och vad bestod den i så fall av, liksom vilka kunde få del av den? Vilka

förpliktelser hade myndigheterna gentemot de efterlevande och vilka var de efterlevandes förpliktelser?

Arvidsson lägger socialhistoriska perspektiv på döden. Undersökningen är en behandling på normativ nivå och normerna har tolkats i termer av stöd och krav. Dessa diskuteras sedan i termer av omsorg och fostran. I tolkningsramen likställs omsorg med stöd, och fostran likställs med krav. På så vis an knyter studien även till sociologisk och psykologisk forskning om socialt stöd. Arvidsson nämner särskilt David E. Jacobson som inspirerat till en indelning av stödet i en materiell (ekonomisk och praktiskt) och en immateriell (kognitiv och emotionell) del. Också kraven diskuteras i termer av materiella och immateriella.

För omhändertagande av en död människa fanns kyrkliga regler avseende dödsbädden, klockringning och tacksägelse, svepning, flyttning från hemmet till gravplatsen och själva gravsättningen. Instruktionerna handlade om hur den döende och sedan som död skulle omhändertas.

Arvidsson finner att både det kognitiva och det emotionella stöd som riterna för de olika momenten gav är exempel på immateriell hjälp. Att praktiskt ta hand om den döda var viktigt, men det var också viktigt att allt ansvar inte vilade på de anhöriga. Deras ansvar omfattade tiden tills kistan nått kyrkogården. Sedan övergick ansvaret på prästen att hålla jordfästning och gravsättning. Han ensam skulle se till att den döda kom i jorden på rätt sätt.

Arvidsson finner samtidigt att begravningsriterna inte enbart ska tolkas som stöd. Det fanns också krav eller "motkrav", som hon kallar det, på den döda. Om den döda inte fått prästens avlösning, det vill säga syndaförlåtelse, skulle frågan om begravning avgöras av världslig domstol. Samma sak gällde den som tagit sitt liv.

Prästens uppgift i samband med begravningen sammanfattas med begreppen; jorda, predika och trösta. De efterlevande skulle be-

mötas med tröst. Arvidsson har undersökt likpredikningar och gravtal som hölls vid graven. Likpredikan bestod av två delar, en biografisk som enligt kyrkolagen 1686 skulle spegla den dödes liv utan att försköna. Likpredikans andra del var en predikan med förmaningar om bot och bättring men samtidigt om tröst och tillförsikt. Möjligheten att återse den döda var också en viktig del av jordfästningens tröst. Historikern Kekke Stadin har uppmärksammat hur likpredikningarna spreds och lästes som uppbyggelselitteratur långt efter dödsfallet. Prästerna kunde på detta sätt sprida normer och dygder för människor. Arvidsson summerar att en av prästens mest centrala uppgifter var att förmedla tröst.

Jämfört med den i vår tid rådande ordningen med gravsättning som följer på jordfästning så var det på 1700-talet den omvända. Kistan ställdes vid graven när den kom till kyrkogården och först därefter skedde begravningsgudstjänsten. Arvidsson drar av detta slutsatsen att ritualen satte de efterlevande i fokus. Det var dem som fanns att tala till när den döda hade gravsatts.

Med analysbegreppen stöd och krav finner Arvidsson det tydligt att jordfästningen utgjorde ett immateriellt stöd. Prästens uppdrag var att trösta de efterlevande. Sorgen efter den döde övergick i längtan till återförening och försäkran om det eviga livet hos Gud. Det immateriella stödet var en kombination av kognitiva och emotionella delar, av kunskap och tröst.

Att jordfästningen också hade drag av materiellt stöd ger Arvidsson därefter exempel på. Prästen ansågs kunna binda den döde till jorden genom att uttala jordfästningsformeln. Det var viktigt i en tid då det fanns rädsla för gengångare och spöken. Ytterligare kan till materiellt stöd räknas att de efterlevande fick en fysisk plats i form av graven att gå till för att minnas. När Arvidsson diskuterar kraven konstateras att den officiella kyrkan inte krävde något personligt ställningstagande i trosav-

seende. Hon konstaterar att kraven är mindre framträdande än stödet.

Psalmboken år 1695 liksom senare psalmboken 1819 har i undersökningen visat på ett överväldigande antal exempel av begreppet tröst. Det är inte oväntat Gud som är den verkliga tröstaren i psalmerna. Trösten nämns vanligtvis i förbindelse med Jesus. Samtidigt som han var Guds Son levde han som människa fullt ut. Han dog men han hade också uppstått från de döda. Den världsliga trösten hade inte samma förmåga.

Arvidsson finner samtidigt att krav ställdes på den som efterfrågade tröst. Människan förutsattes ha en tro. I psalmerna uttrycktes detta med lydnad för Guds bud och en vilja att vända sig till honom. För den som saknade tro fanns ingen tröst. Budskapet var detsamma i båda psalmböckerna. I helvetet fanns ingen räddning eller tröst, men Arvidsson finner att betoningen i psalmerna ligger inte i att skrämna människor utan snarare på tillgången av tröst för alla så länge jordelivet varar. Innehållet i båda psalmböckerna var bestämda av både kyrka och stat och utgjorde på så sätt ett viktigt inslag i religionsutövningen. Psalmböckerna hörde till den mest spridda och använda litteraturen.

Avhandlingen andra del undersöker den världsliga makten. Det är fråga om kungliga förordningar som preciserade kyrkolagens (KL 1686) mera allmänt hållna instruktion. Arvidsson undersöker här hur Kungl. Maj:t och världsliga myndigheter påverkade omhändertagandet och avskedet när någon avlidit. Till de förordningar som särskilt undersöktes hör överflödsförordningarna. Dessa reglerade sociala former för umgänge vid trolovning, bröllop, dop, kyrkobesök och begravingar. Begravningsriterierna skulle utformas i enlighet med stånd och rang i samhället. Det fanns bestämmelser om klockringningens längd och antal tillfällen, detaljerade bestämmelser för att begränsa kostnaderna kring svepning och kista, vaka vid kistläggning, bisättning, jord-

fästning och gravsättning. Gemensamt för dessa olika moment är att begränsa riternas omfång och på så sätt minska kostnaderna. Samtidigt skulle sociala skillnader upprätthållas och begravningsarna utformas så att de döda hedrades i förhållande till den sociala status de haft under livet.

Till skillnad från kyrkans ordningar för omhändertagande vid jordfästning var de kungliga förordningarna inte avsedda att hjälpa enskilda människor. Motivet var ekonomiskt, men inte privatekonomiskt utan samhällsekonomiskt. Det handlade om statens finanser och inte den enskildes. Begravningsriterna och allt som hörde till dem fick inte vara tillfälle till slöseri. Staten förbjöd likvaker, bjudandet på konfekt, och begravning med öppet kistlock. Den som inte åtlodde förordningarna drabbades av böter, en given konsekvens av de restriktioner förordningarna lade på begravningsriterna. Budskapet från staten var att hedrandet av den döde skulle ske med modesta uttryck.

Arvidsson finner att förordningarna kan tolkas som ett immateriellt stöd. Att kostnader för mat och dryck till gäster, för exklusiva kistor och svepningar sparades in kunde ses som ett immateriellt stöd. Det var positivt med en maximigräns för begravningens fysiska gestaltning i relation till den dödes sociala status. Tolkningen som immateriellt stöd finner Arvidsson kan kopplas ihop med de ramar som det kyrkliga materialet gav för avskedet.

År 1823 upphävdes alla förbud kring begravningarna. Kungl. Maj:ts kungörelse tyder på att synen på begravningar förändrats. Begravningen sågs inte längre som ett tillfälle för överflöd och därför kunde begränsningarna avskaffas. Arvidsson har tolkat detta som en utveckling mot ökad liberalisering och ett ökat förtroende för att människor kunde ta ansvar.

Det sista kapitlet behandlar förutsättningar för de efterlevandes möjlighet till direkt ekonomisk hjälp och indirekt stöd. Statens

stöd visade sig vara begränsat. Det förutsattes att varje yrkeskår skulle ta hand om sina egna. Kungl. Maj:ts skyldighet att bistå gällde främst militärer, ämbets- och tjänstemän och präster. Och då handlade det om särskilt änkor, och barn som förlorat någon av sina föräldrar. Det var i egenskap av arbetsgivare för dessa personer i statens tjänst som Kungl. Maj:t gav ekonomiskt stöd.

Änklingar ansågs inte behöva samma stöd, eftersom de ofta gifte om sig. Änkan däremot hade oftast inte någon inkomst alls när mannen som varit hennes försörjare avlidit. De fattigas behov var mycket stort, och Arvidsson finner att Kungl. Maj:t aktivt verkade för att öka insamlingarna av fattigmedel.

En annan väg för staten att hjälpa de efterlevande var att begränsa hur mycket ersättning prästen och klockaren skulle ha. Dessa hade rätt till den så kallade likstolen, en avgift för begravningen. Denna avgift var noga reglerad i förhållande till den dödes kön, ålder och delvis rang. Enligt en förordning av Kungl. Maj:t från 1681 skulle sterbhusets förmögenhet avgöra vilken ersättning prästen fick kräva. Ägde familjen sex kor då bonden eller hustrun dog skulle prästen ha en. Hade de färre antal djur blev ersättningen i daler silvermynt. Arvidsson har funnit att denna förordning var i bruk ända in på 1850-talet. Om den döda var fattig gällde dock inte gängse avgifter. Prästen skulle begrava utan avgift, eller så skulle fattigvården stå för kostnaderna. På så sätt förhindrade staten oskäliga avgifter.

Arvidsson sammanfattar att källorna har visat att omhändertagandet av de döda ytterst syftade till att den döda skulle begravas och hedras. Dessutom skulle tacksägelse hållas i kyrkan, och information om dödsfallet skulle spridas till människorna i församlingen.

Avhandlingens uppdelning av myndigheterna i stat och kyrka, som Arvidsson bedrivit sitt arbete efter, är i många avseenden fiktiv, såtillvida som kyrkan vid denna tid var en del av staten. Arvidsson är själv medveten om det-

ta förhållande, men det fanns en skillnad i målgrupp. Kyrkan vände sig till hela befolkningen, medan staten särskilt vände sig till vad Arvidsson kallar ”en elit”, och då med syftet att för dem begränsa kostsamma traditioner som hade utvecklats kring dödsfall och begravning. De efterlevandes valfrihet och handlingsutrymme inskränktes.

Återkommande ställer Arvidsson frågan om de normer som myndigheterna föreskrev kan ses som försök till fostran och vilka spår som finns av omsorg. Tidigare forskning har hävdade att staten strävade efter att endast fostra befolkningen i olika avseenden, ett påstående som Arvidsson starkt ifrågasätter. Att det fanns ett syfte med normgivningen får anses självklart redan i och med det faktum att dödsfall hanterades med så stor uppmärksamhet. Logiskt är det också att all fostran i någon mening motiveras av omsorg. Avhandlingens resultat visar på att staten hade en medveten strävan efter omsorg. Arvidsson antar också, dock utan att kunna styrka det, att en viktig grund till omsorg kunde bero på svåra tider av svält, krig och fattigdom.

Arvidssons slutsatser blir att normerna kring omhändertagandet av de döda främst syftade till att få begravning med heder. Detta var uttryck för omsorg medan föreskrifterna för de efterlevande var mera komplexa. Graden av omsorg varierade beroende på om föreskrifterna hade religiös eller världslig bakgrund. Och i motsats till tidigare forskning som ensidigt betonat fostran finner Arvidsson att myndigheterna och då särskilt kyrkan drivits av omsorg.

Avhandlingen är som helhet välskriven, gedigen och genomarbetad. Det finns ett tydligt och klokt upplägg. De teoretiska resonemangen är väl integrerade med de empiriska iakttagelserna. Ibland förekommer upprepningar av resonemang och slutsatser som blir störande. Detta vägs emellertid upp av tydlighet när författaren diskuterar och förankrar sina slutsatser i källorna. Det är ett stort och relevant

källmaterial som behandlats, och de redovisade resultaten utgör ett viktigt bidrag till forskningsfältet.

Gunnar Granberg

Mats Berglund, *Massans röst: upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*, Studier i stads- och kommunhistoria 34 (Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet, 2009). 460 s.

Oroligheter och upplopp i urbana miljöer under 1800-talet har diskuterats med fokus på hungerupplopp, hantverkarens ”bråkighet” och arbetarrörelsens tidiga formering. Det är ett utmärkt grepp att som i denna avhandling välja en tidigare utgångspunkt och ge en genomgång av upplopp, i Stockholm från frihetstidens inträde 1719 till och med det turbulenta året 1848.

I inledningen diskuteras upplopp som politisk interaktion, och här tas fasta på forskningstraditionen från Edward Palmer Thompson om upplopp som ett slags politisk teater med en underliggande rationalitet, och från Charles Tilly om hur den tidiga demokratiseringsprocessen visade sig i hur upplopp förändrades under 1800-talet i Storbritannien. Författaren anammar tesen att denna process visade sig i allt tydligare och utmanande politiska krav från nya grupper, där ett framväxande klassamhälle med en borgar- eller medelklass och en ny borgerlig offentlighet med pressens framväxt hade en drivande roll. Frågor om tryck-, mötes- och åsiktsfrihet kom i centrum. För att anpassa undersökningen till svenska förhållanden tar författaren upp tolkningen att Sverige kännetecknades av en specifik förhandlingskultur, en tentativ ansats lanserad av Eva Österberg och som har blivit ett bollplank i forskningen för att fördjupa diskussionen kring interaktion och repression under tidigmodern tid. Vidare diskuteras